

In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 7 (1980) nr. 3, 191-222.

Machtswinst, respect en zelfrespect. Een vergelijking tussen twee studies van groepen buitenstaanders: homoseksuelen en vrouwen

Bram van Stolk en Cas Wouters

De gegevens waarop dit artikel voornamelijk is gebaseerd, verkregen wij uit twee studies van zich emanciperende buitenstaanders. De ene studie ging over homoseksuelen, de andere over vrouwen; in beide gevallen werd het materiaal verzameld bij een hulpverleningsinstelling.

Een van ons werkte gedurende vijf jaar bij een consultatiebureau voor homoseksualiteit. Een belangrijk deel van zijn werk bestond uit het voeren van counselinggesprekken met mensen die in de meeste gevallen zichzelf niet konden aanvaarden zoals ze zijn, die leden onder een gebrek aan zelfrespect. De mate waarin zij onder een gebrek aan zelfrespect leden en de mate waarin ze in staat waren om de nieuwe kansen te benutten die de emancipatie van homoseksuelen in Nederland hen bood, verschilde sterk. Hun problemen en de graduele verschillen daarin, bleken het beste te begrijpen wanneer ze in het brede perspectief van de veranderende machtsverhouding tussen heteroseksuelen als gevestigden en homoseksuelen als buitenstaanders werden geplaatst.

Samen doen wij sedert ruim een jaar een onderzoek naar de achtergronden van de problemen van vrouwen, voornamelijk vrouwen uit de arbeidersklassen, die in een crisiscentrum zijn opgenomen. Een sleutelgegeven blijkt, dat vrijwel alle daar opgenomen vrouwen op eigen initiatief van hun partner waren weggelopen. Velen van hen gaven daarmee toe aan de druk van hun gestegen zelfrespect; de manier waarop ze behandeld werden was voor hen onverdraaglijk geworden. Zij 'pikten het niet langer' zeiden ze ons regelmatig. Ook in deze studie staat het verband tussen de gestegen machtskansen en het zelfrespect van buitenstaanders centraal, hoewel wij ons aanvankelijk op andere hypothesen richtten.

Toepassing van de begrippen gevestigden en buitenstaanders op de verhouding tussen mannen en vrouwen, lijkt op het eerste gezicht wat vergezocht. Toch vinden wij dit gerechtvaardigd en verhelderend: ze verwijzen rechtstreeks naar de ongelijke machtskansen en het verschil in prestige tussen mannen en vrouwen, die, hoezeer mannen ook van vrouwen afhankelijk zijn, duidelijk aanwijsbaar blijven. Wij verwachten dat het empirisch materiaal het gebruik van de

termen verder zal verduidelijken; de talloze tekenen van minderwaardigheidsgevoelens en onzekerheid die de in het crisiscentrum opgenomen vrouwen gaven, brachten ons op de gedachte om hun problemen te interpreteren met behulp van de theorie over gevestigden en buitenstaanders. In de inleiding die Norbert Elias voor de Nederlandse vertaling van *De Gevestigden en de Buitenstaanders* (1) schreef, noemt hij zijn studie van de kleine gemeenschap van arbeidersbuurten een 'empirisch paradigma'. Wij maakten dus gebruik van dit 'empirisch paradigma' bij de interpretatie van de aangetroffen problemen van zelfrespect van zowel homoseksuelen als van vrouwen. In onze onderlinge gesprekken maakten wij als vanzelfsprekend vergelijkingen tussen de beide studies. Het bleek ons dat zo'n vergelijking theoretisch van belang kan zijn, hoezeer beide groepen ook van elkaar verschillen. De vergelijking bracht ons op een aantal vragen en gedachten waarvan wij hopen dat ze anderen – zowel de betrokkenen zelf, als hulpverleners en onderzoekers – ter nadere oriëntatie kunnen dienen. Voordat we aan die vergelijking toe zijn, volgt eerst een verslag van een gedeelte van de onderzoeksresultaten van deze beide studies.

Homoseksuelen

Op de Schorerstichting, het consultatiebureau voor homoseksualiteit in Amsterdam, voerde een van ons hulpverleningsgesprekken met vele tientallen mensen die leden onder problemen van zelfrespect en zelfaanvaarding. Dat stimuleerde hem zich verder te verdiepen in de telkens weer opduikende vraag naar de samenhang tussen de persoonlijke problemen van zelfrespect en de maatschappelijke positie van homoseksuelen. Samen met een collega, José de Regt schreef hij daar een artikel over, waaruit een fragment, dat nu volgt, met een paar kleine wijzigingen is overgenomen (2):

Voor veel homoseksuelen bleek de angst voor een geschonden ideaal zelfbeeld, voor het verlies van een gewaardeerd toekomstperspectief, de kern van hun problemen van zelfaanvaarding en gebrek aan zelfrespect. Deze angst is zowel onbewust (als gevoel van onbehagen vertakt naar het verleden en diepliggende schuldgevoelens) als bewust (als gevoel van onvrede gebaseerd op de vrees voor stigmatisering in het heden).

Iedereen raakt in de loop van zijn leven gehecht aan bepaalde toekomstverwachtingen waaraan hij hoopt te beantwoorden. Hij maakt zich vanaf zijn vroege jeugd, ten dele onbewust, voorstellingen over de positie die hij ten opzichte van andere mensen wil innemen

en over de waardering die zij dan voor hem zullen hebben. Later worden die voorstellingen aangevuld en gemodelleerd naar de nieuwe eisen die anderen stellen of lijken te stellen. Het streven om te beantwoorden aan de verwachtingen die iemand over zichzelf koestert geeft zijn leven zin en betekenis. Wie daarin ernstig tekort schiet raakt onvermijdelijk bekneld tussen de realiteit en de idealen die hij zichzelf stelde; hij leeft in onvrede met zichzelf, en daalt in zijn ogen in achting en verliest aan zelfrespect. Het ideale zelfbeeld omvat altijd wel elementaire voorstellingen over 'echte vrouwen' en 'echte mannen'. Hoe die echte vrouwen en mannen er ook uit mogen zien, homoseksueel zijn ze in ieder geval niet! Met ideale voorstellingen over leven en toekomst als homoseksueel kan in onze samenleving niemand vertrouwd raken; kinderen worden niet als homoseksueel opgevoed. Wanneer er over het toekomstperspectief van homoseksuelen gesproken wordt, overwegen doorgaans de sombere tonen: dat worden al gauw eenzame, afgewezen en wat belachelijke mensen. Bij gebrek aan een sociaal gewaardeerd toekomstperspectief dat bij hen past, blijven veel homoseksuelen in hun puberteit en adolescentie doorfantaseren over een toekomst als heteroseksueel. Zij scheppen zich toekomstbeelden waarin zij beantwoorden aan idealen die zij zichzelf stelden en aan de verwachtingen die anderen van hen lijken te hebben. De bevrediging die dat geeft is maar van korte duur en wordt telkens ondermijnd door de vrees dat de afstand tussen de fantasieën en de realiteit onoverbrugbaar zal zijn. Dit soort fantasieën heeft voor homoseksuelen een vooral angstdempende betekenis; hun angst voor het dreigende verlies aan liefde en zelfachting wordt er in bezworen. Sommigen raken als het ware aan hun fantasieën verslaafd en herhalen ze keer op keer in dezelfde vorm.

Een cliënte van een jaar of 20 vertelde dat zij 'haar eigen film' had. Keer op keer stelde ze zich als bruid voor die door haar trotse vader naar het altaar werd geleid. Moeder zat er met betraande ogen bij en haar vriendinnen keken haar afgunstig na.... Het viel haar zelf pas veel later op dat er nooit een bruidegom in haar film voorkwam.

Fantasieën en dagdromen kunnen een belangrijke functie hebben als voorbereiding op de toekomst zolang ze niet systematisch naar het illusoire doorschieten. Als oriëntatiemiddel deugen de geschetste fantasieën van homoseksuelen dan ook niet; wel kunnen ze hen misleiden bij het nemen van een belangrijke beslissing, bijvoorbeeld de beslissing om toch maar te trouwen.

Velen kunnen zichzelf niet als homoseksueel zien omdat het verlies dat dan dreigt onoverkomelijk lijkt; het verlies van respect en zelfrespect en het verlies van een gewaardeerd

toekomstperspectief, van de gehele oriëntatie in het leven. Het leven van een homoseksueel komt hen als een schrikbeeld voor, belachelijk om je voor te stellen.

dan (wanneer ik homoseksueel zou zijn) kan ik alles wel vergeten, m'n studie, m'n plannen voor een leuk huis. Ik zie het al, een homoseksuele leraar! Als ik dan thuis kom schenkt mijn vriend zeker thee door een zeefje!

De spanning tussen de realiteit van de homoseksuele verlangens en het ideale zelfbeeld leidt op den duur tot – tijdelijke of duurzame – compromisoplossingen in zelfbeschouwing en dagelijks leven. Er is wat dat betreft een breed scala aan mogelijkheden. Zo zijn er veel – jongere – mannen die zichzelf homoseksuele contacten toestaan zonder dat zij daarmee een toekomstperspectief als heteroseksueel laten varen. Een voorbeeld uit velen:

Ik ga zo een keer in de week naar zo'n bar toe om iemand op te pikken maar dat is alles hoor. Verder blijf ik een gewone jongen, ik denk dat het wel over gaat als ik de juiste vrouw tref.

Naar onze ervaring scheiden de meeste vrouwen hun seksuele wensen niet zo gemakkelijk van hun behoefte aan intimiteit en samenzijn als mannen. Wel kunnen zij zich verliefdheden en langdurige intieme vriendschappen met andere vrouwen toestaan zonder dat dit hen in hun eigen ogen tot homoseksueel bestempelt.

Aan die tijd bewaar ik de beste herinneringen. We woonden samen, gingen samen op vakantie, vreeën wel eens samen. Dat je eigenlijk een lesbische verhouding had, daar dacht je niet zo bij na. Of soms een beetje, maar dat hield je op een afstand; we praatten er nooit samen over. Raar hé, maar dan zou het wat anders zijn geworden.

Anderen brengen op den duur een scherpe scheiding aan in hun dagelijks leven en in de wijze waarop zij zichzelf bezien. In de omgang met homoseksuelen beschouwen zij zich als een van hen, zij het met tegenzin. Tegenover anderen bijvoorbeeld ouders, broers en zusters, collega's of vrienden, blijven zij trouw aan hun ideale zelfbeeld dat daarmee als het ware ten dele intact blijft.

Een wat oudere academisch opgeleide vrouw vertelde wat er tijdens dispuutreünies, waar zij erg aan hechtte, in haar omging. In Amsterdam had zij af en toe een vriendinnetje maar daar wist verder niemand iets van. Haar dispuutgenoten zagen haar zoals vroeger, als een wat mysterieuze vrouw die een leven leidde vol avonturen met mannen. En dat moest zo blijven, zelf kon zij van dat beeld geen afscheid nemen. Zij zei althans dat zij tegenover haar dispuutgenoten gewoon 'zichzelf' wilde blijven, waarmee zij doelde op het vertrouwde beeld uit de studietijd.

De bevrediging die het geeft om zich overeenkomstig het oude ideale zelfbeeld aan anderen voor te doen en met hen om te gaan is kortstondig en dubieus. Zij raakt, verstoord door de beschuldigende gedachte dat uitgerekend diegenen die het meest dierbaar zijn (familie, vrienden) een rad voor ogen wordt gedraaid. Depressieve buien zijn daar weer het gevolg van. Mensen die een dergelijk 'dubbelleven' leiden lukt het meestal niet om een langdurige verhouding met een andere homoseksueel aan te gaan. Het samenleven met een vriendin of vriend betekent een verdere aanslag op het ideaalbeeld dat zij niet los kunnen laten. Zij zijn verstrikt geraakt in tegenstrijdige eisen en verlangens die voor henzelf allemaal even belangrijk, even 'vitaal' zijn. De partner moet zijn leven delen met een onbevredigd mens dat tegenstrijdige eisen stelt; hij of zij moet er tegelijkertijd zijn en niet zijn. Tijdens een serie relatiegesprekken zei een vrouw daar het volgende over:

Het lijkt wel of zij (de vriendin) altijd boos op me is. Ze kan het gewoon niet verdragen als het goed tussen ons is, dan zoekt ze ruzie maar later verwijt ze me dat weer. In onze flat mag ik de telefoon niet opnemen en de deur niet openmaken want stel je voor dat haar pa en ma eens onverwachts aan zouden komen! Alleen homokennissen kunnen we gewoon ontvangen, anders worden mijn spullen weggemoffeld en moet ik zelf ook maar liever weg.

Velen proberen de spanning tussen hun oude idealen en de realiteit van hun homoseksuele verlangens te ontlopen door meer persoonlijke contacten met niet-homoseksuelen uit de weg te gaan. Zij bezoeken hun familieleden steeds minder, laten oude vriendschappen verlopen en richten zich in toenemende mate op andere homoseksuelen. Op den duur raakt voor hen de wereld in tweeën gesplitst, in een eigen homowereld en een andere wereld die zijzelf de 'normale' blijven noemen. Omdat deze mensen de problemen eerder omzeilen dan oplossen kunnen zij zich niet bevrijden van hun gevoelens van minderwaardigheid ten opzichte van heteroseksuelen. Meestal zijn zij zich daar niet zo van bewust. Ze identificeren zich in sterke mate met 'de homoseksuelen' maar die blijven ook voor hen getekende mensen, getekend door de kwalijke eigenschappen die de gevestigden er aan toeschrijven. Zij vereenzelvigen zich met het geschonden wij-beeld van hun groep en gaan er zich naar gedragen. Voor zulke mensen wordt homoseksueel zijn vaak een aangelegenheid die op zijn minst hun avonden vult maar die telkens weer teleurstelt. In hun woede daarover tonen zij de geringe dunk die zij van zichzelf en van hun groep hebben. Iemand die teleurgesteld was in een kortstondige vriendschap waar hij alles van verwachtte:

Ik hoef u toch zeker niets wijs te maken, u bent toch zeker ook zó, anders werkte u hier niet. Nichten onder elkaar pakken toch wat ze te pakken kunnen krijgen. Zo ben ik die

jongen kwijtgeraakt (...) ik houd me niet meer in hoor, u zult langzamerhand ook wel weten dat homofiele relaties niets voorstellen.

Een kras voorbeeld, maar sporen van dezelfde houding en het daarbij passende gedrag zijn bij erg veel homoseksuelen te vinden die zich teruggetrokken hebben in de schijnbare veiligheid van de 'subcultuur'. Voor gezelligheid, vriendschap en waardering hebben zij zich sterk afhankelijk gemaakt van mensen die vaak evenzeer verstrikt zijn geraakt in hun tegenstrijdige gevoelens als zijzelf. Zonder dat te willen houden zij met elkaar het mechanisme in stand dat hen zo ongelukkig maakt.

Voor een groot aantal homoseksuelen vormt de spanning tussen hun ideale zelfbeeld en de realiteit van hun seksuele belangstelling de kern van de zelfaanvaardingsproblemen waar ze mee kampen. Bovenstaande voorbeelden geven er een indruk van hoezeer die spanning richting kan geven aan hun leven. De kansen om zich uit de beknelling te bevrijden zijn, zeker in Nederland, de afgelopen 15 jaar sterk toegenomen. Inmiddels zijn velen daarin geslaagd, zij vonden de weg naar de emancipatiebeweging, een passende therapie, en naar accepterende heteroseksuelen. Maar het spreekt wel vanzelf dat de oude problemen zo nu en dan weer opduiken, helemaal verdwijnen doen ze nooit.

Een cliënte die zichzelf als homoseksueel goed leek te accepteren was op een keer erg depressief. Ze kwam net terug uit haar geboorteplaats in Brabant waar ze een huwelijk bijwoonde. De dag daarvoor had zij doorgebracht met familieleden en met jeugd vrienden die inmiddels getrouwd waren en nog steeds in het dorp woonden. Terug in haar oude omgeving, temidden van al die goede bekenden, voelde zij spijt en afgunst in zich opkomen. Waarom had het met haar zo anders moeten lopen! Ze zag hoe gezellig het er was, hoe gewoon. Er werd gepraat over de mannen en de kinderen, over problemen die iedereen aangingen. Zij voelde een afstand tussen haarzelf en de anderen; waren ze haar als een vreemde gaan zien? Niemand vroeg naar haar vriendin terwijl iedereen wist dat zij daarmee samenwoonde...

De vrouw voelde zich geïsoleerd temidden van mensen waar ze aan hechtte en ze vroeg zich af wat zij wel van haar dachten. Haar bezorgdheid daarover sloot aan op haar oude twijfels en onvrede over haar homoseksualiteit en riep die weer wakker. Het kostte haar enkele weken om haar moeizaam opgebouwde zelfrespect te herwinnen.

Vrouwen

Wat hier volgt is een selectie uit de resultaten van ons onderzoek onder de vrouwen die in het crisis- en opvangcentrum V zijn opgenomen. In dat centrum worden vrouwen van allerlei leeftijden opgenomen, meestal naar aanleiding van hooglopende moeilijkheden met hun partner. Wij spraken op V met ongeveer 250 vrouwen, waarvan we er veertig zeer uitvoerig interviewden. Bij deze 40 vrouwen varieerde de duur van hun relatie van 3 tot 30 jaar. Meer dan driekwart had één of meer kinderen meegenomen naar V. De meesten van hen waren al eens eerder weggelopen uit huis en ongeveer eenderde was al eens eerder in een tehuis opgenomen geweest. Voor een paar was het weglopen en weer teruggaan tot een levenswijze geworden.

Het verblijf van bijna alle vrouwen wordt door de Nederlandse staat via de Bijstandswet betaald. Zij vallen in die termen omdat zij geen bezit hebben en geen of een gering inkomen. In de praktijk komt het erop neer dat de meesten, maar niet allen tot de arbeidersklassen behoren. Boven een bepaalde grens moeten de vrouwen hun verblijf zelf betalen. Dat kost fl. 110,- per persoon per dag, zodat er op die basis zelden vrouwen in V verblijven.

Alle door ons geïnterviewde vrouwen hadden, zonder uitzondering, zelf het huis verlaten: het was hún initiatief, zij 'pikten het niet langer'. Verstoten vrouwen komen maar zelden in V terecht.

Afgaande op de reacties van hun mannen, waarvan wij er twintig uitvoerig interviewden, lijkt het weglopen een bijzonder effectief middel om hen een toontje lager te laten zingen en tot concessies te dwingen. Er zijn er die ermee volstaan om hun vrouw te laten weten, dat ze altijd terug *mag* komen, dat haar 'misstap' haar niet aangerekend zal worden, mits ze snel weer thuis komt. De meeste mannen echter zijn méér in paniek, of beheersen zich minder. Ze beloven van alles en nog wat, ze zullen de drank laten staan, niet meer slaan, meegaan naar een bureau voor maatschappelijk werk.

De aanleiding om weg te lopen is meestal heel goed invoelbaar. Gaandeweg raakten we van het emanciperende karakter van zo'n stap doordrongen. Hoe uiteenlopend de levensverhalen van de vrouwen ook waren, op dit punt bleken ze onder één noemer te brengen. Met een reeks van voorbeelden zullen we dit verduidelijken.

Een vrouw van een jaar of vijftig vertelde ons dat je het vroeger als vrouw getroffen had wanneer je een goede man getrouwd bleek te hebben. Met een slechte man had je pech gehad. Dat was nou eenmaal zo. De vrouw gebruikte het woord 'pech' (3) om haar vroegere instelling ten opzichte van haar man mee aan te geven. Nu denkt zij daar anders over: wat zij vroeger als pech aanvaardde, daarvan vindt zij nu dat haar onrecht wordt aangedaan en zij komt in verzet. Deze vrouw staat hierin niet alleen, integendeel, alle vrouwen die wij spraken hadden het gevoel dat hen onrecht was aangedaan. De pech-fase, de periode van berusting in een als onaangenaam ervaren lot, viel vooral op in de levensgeschiedenis van oudere vrouwen. Er waren echter ook jongere vrouwen voor wie dit gold: een vrouw van 33, die na 13 jaar huwelijk haar man verliet:

Ik zag het dus wel zitten met hem, helemaal wel (...) Maar van zijn kant helemaal nooit niet. . . dán was het goed, dán weer niet. . . Ik dacht altijd: op zeker moment krijg ik hem wel op het goede pad, dus laat maar effe . . .

Dat 'effe' duurde acht jaar, daarna duurde het nog eens 4 ½ jaar voordat zij het groeiend gevoel dat haar onrecht werd aangedaan in daden omzette en wegliep. Steeds meer vrouwen zijn tot het besef gekomen dat hun lot voor verbetering vatbaar is, dat er iets aan gedaan kan en moet worden. Ze voelen dat ze zichzelf meer geweld aandoen als ze thuis blijven, dan wanneer ze weg lopen. Het feit dat ook in de arbeidersklassen steeds meer echtscheidingen plaatsvinden, de groei van het aantal opvanghuizen als V, de grote hoeveelheid vrouwen die wegens volledige bezetting voor opname moet worden afgewezen, dat deze vrouwen op eigen initiatief weglopen en dat vrijwel alle mannen moeite doen hen terug te krijgen, dit alles wijst er duidelijk op dat de fase van 'onrecht' is aangebroken. Toch blijven de meeste vrouwen ambivalent: ze balanceren tussen berusting en verzet, tussen acceptatie en emancipatie. De gevoelens van onrecht hebben weliswaar de overhand gekregen, maar de oude gevoelens van pech – het deel van hun geweten dat op de hand van hun man is en dat hen gevoelens van schuld en spijt bezorgt – zijn niet verdwenen. Daarvoor is één mensenleven meestal te kort.

Hoe ambivalent veel vrouwen tegenover hun eigen emancipatie staan blijkt alleen al uit het feit dat velen van hen meerdere malen zijn weggelopen. Sommigen zijn in deze ambivalenties verstrikt geraakt. Het weglopen en weer terug gaan komt dan zo vaak voor, dat ze zijn blijven steken in een loopgravenoorlog waarin de doorbraak alsmaar uitblijft. Het emanciperende karakter van het weglopen is dan uitgehold, in die zin is het een bijna loze daad geworden.

Maar voor veruit de meeste vrouwen die wij spraken was hun vertrek een belangrijke stap in hun strijd tegen de gevestigde positie van hun man, tegen zijn privileges die steeds meer hun morele verontwaardiging opwekten. Het is, althans voor zolang het duurde, gedaan met de aanvaarding van de eigen ondergeschikte positie en met hun inschikkelijkheid ten opzichte van de mannelijke superioriteit. In welke mate dit geldt en voor hoe lang is moeilijk te voorspellen, omdat het geweten van de vrouwen nog enigszins op de hand van hun man is. Zijn zienswijze is nog steeds in hun persoonlijkheid verankerd, op de wijze die kenmerkend is voor buitenstaanders in hun relatie tot gevestigden. Dit betekent, dat zij zich méér van hem aantrekt dan hij van haar, dat zij gevoeliger is voor zijn wensen dan omgekeerd. De meeste vrouwen bleken goed in staat hun man's karakter genuanceerd te schetsen, terwijl de mannen op hun beurt opvallend weinig daarvan terecht brachten. Ze bleven steken in algemeenheden die op veel vrouwen van toepassing zouden kunnen zijn: cliché's. Ze hadden zich blijkbaar niet zo erg in de persoon van hun vrouwen verdiept. Voor deze mannen, gevestigden, is het gevoel van eigenwaarde op de eerste plaats afhankelijk van hoe andere mannen hen vinden, met andere woorden van hun plaats in de rangorde binnen de groep van gevestigden.

Nu de emancipatiestrijd van vrouwen ten opzichte van mannen als gevestigden succesvol verloopt, verandert de structuur van de waardering die allen, zowel mannen als vrouwen, voor elkaar en zichzelf hebben. De mannen worden wel gedwongen om meer rekening te houden met hun vrouw en ze voelen zich, wanneer ze dit niet doen, eerder en sterker schuldig dan vroeger. Voor vrouwen verminderde gaandeweg de dwingende kracht van het oordeel van de mannen. Zij richtten zich in toenemende mate naar het oordeel van andere vrouwen. Ons materiaal bevat vele voorbeelden van het feit dat vrouwen zich minder van hun man, en mannen zich meer van hun vrouw gaan aantrekken. Zoals gezegd gaven de meeste vrouwen die wij op V spraken blijk van de ambivalente gevoelens die zo kenmerkend zijn voor zich emanciperende buitenstaanders. We geven hier eerst een paar voorbeelden waaruit blijkt hoezeer de vrouwen nog doordrongen zijn van het oordeel van hun man en hoezeer ze de neiging hebben zijn daden te vergoelijken. Een vrouw van dertig vertelde verontwaardigd:

Hij deed altijd de dingen die ik niet wilde. Ik vond het bijvoorbeeld vreselijk als hij in m'n tepels kneep en dat deed hij dan juist. Hij liet ook altijd kranten over de vloer slingeren. Dat vond ie leuk, zei-ie, maar hij wist dat ik er niet tegen kon.

Ze noemde nog een aantal dingen die haar niet zinden en zei toen: 'Je moet niet denken dat ik gelijk aan een man wil staan of zoiets. Dat hoeft voor mij echt niet. Het enige wat ik vraag is

dat ik als vrouw ook gezien wordt.’ Een vrouw die na acht jaar huwelijk voor het eerst was weggelopen:

Toen ik een keer bloemen had gekocht en tegen hem zei ‘Kijk eens wat een mooie bloemen’, pakte hij er een en zei ‘Kijk, ze kunnen ook knakken’ en toen knakte hij ze één voor één. (...) Een andere keer moest ie koffie en toen ging het hem niet gauw genoeg omdat ik naar het kleine katje zat te kijken dat we pas hadden. Nou, toen gooide ie een half vol bierflesje naar dat katje en dat raakte ‘m gemeen. Hij vloog overeind en pakte het katje op en ie – ik wist zo gauw niet wat er, gebeurde – ik begon te gillen, maar anders had ie ‘m werkelijk tegen de muur te pletter geslagen. De kaak van het katje was helemaal stuk.

Nadat zij deze twee treurige voorvallen had verteld voegde ze daar tot onze verbazing aan toe: ‘Ach ja, ik weet het wel, het zijn maar kleine dingen hoor.’ Overeenkomstig de klachten van de meeste vrouwen, kon ook de man van deze vrouw het niet opbrengen om met haar over de voorvallen die haar zo hoog zaten te praten. Maar wanneer we af mogen gaan op wat zijn vrouw ons vertelde, lieten ze hem niet onberoerd: ‘De buurvrouw vertelde me toen dat ze hem een keer was tegengekomen en toen had ie gezegd: ‘Alle bloemen uit de hele bloemenwinkel zijn nog niet genoeg om het goed te maken.’

In de machtsstrijd tussen vrouwen en mannen speelt het onderwerp ‘praten’ een hoofdrol. Het lijkt alsof het er niet zozeer om gaat wie er in de gesprekken tussen de partners gelijk krijgt, maar om de vraag of er gepraat wordt met elkaar of niet. Telkens hoorden wij van de vrouwen dat zij het waren die wilden praten en dat de mannen dat niet wilden. Wanneer bij vrouwen het besef begint te dagen dat zij onrechtvaardig behandeld worden, dan is ‘erover praten’ in vele gevallen het eerste, voor de hand liggende verzoek. Een jonge vrouw, moeder van twee kleine kinderen:

... en geld van m’n eigen had ik niet, alles wat ik wilde kopen moest ik aan hem vragen, of als ik eens weg wou... Maar hij ging rustig, naar de disco of naar bingo of de film. Dan zei ik wel eens ‘dat zou ik ook wel eens willen’ maar dan zei ie ‘nou, dat vind ik niet nodig’ of ‘nou, dat kan dan mooi niet, want jij hebt de kinderen’. Ik kreeg d’r op den duur zó genoeg van hé, en ik wilde wel praten, oh hoe vaak heb ik niet geprobeerd met hem te praten. Maar er viel met hem niet te praten. Het enige wat ie kon zeggen was dat de fouten bij mij lagen en niet bij hem. Verder zei ie niks. Hij hield gewoon z’n mond dicht en dan zat ie me met van die rare ogen aan te kijken. Niks zeggen en maar kijken, zo van: ‘zoek het maar uit’.

Een andere jonge vrouw over de reactie van haar man als zij wilde praten: ‘... dan keek ie me eens aan en dan zat ie maar een beetje te grinniken, tot ie opstond en z’n eigen gang ging. Geen woord kwam d’r uit. Nou, waar blijf je dan?’ Het telkens herhaalde verzoek om te praten, al dan niet uitnodigend gedaan, kan sommige mannen tot razernij brengen. Een jonge vrouw, nog onder de blauwe plekken:

daarvoor had ie me weer in elkaar geslagen, omdat ik wilde praten en hij niet. Voor straf mocht ik niet meer naar bed; ik wou het, maar iedere keer, als ik opstond sloeg ie me terug. Zitten blijven zei-ie. Hij ging televisie kijken en later ging-ie lezen. Ik moest blijven zitten zolang hij dat wilde. Om vier uur ‘s nachts gingen we pas naar boven. Hoe valt zo’n reactie nu te begrijpen? Waarom wordt er zo fel gereageerd op zo’n redelijk klinkend verzoek? Dit verzoek zal in nogal wat gevallen als een eis worden gesteld of als een eis worden opgevat, maar ook afgezien daarvan vinden veel mannen zo’n verzoek helemaal niet redelijk, ze ervaren het als gezeur. De vragen die wij zojuist opwierpen, zijn kenmerkend voor mensen die zich de gelijkheidsmoraal in veel sterkere mate hebben eigen gemaakt, dan bijvoorbeeld de man die zo fel reageerde. Zij horen met verontwaardiging aan, terwijl hij alleen maar deed wat je als gevestigde nu eenmaal doet bij de eerste tekenen van opstandig gedrag: afstraffen, de kop indrukken, een strafexpeditie houden om te laten zien wie er de sterkste is. Zijn reactie lijkt op die van de blanken in de Europese koloniën, toen intellectuele inheemsen hun ontluikende nationalistische aspiraties kenbaar maakten. De inheemsen wilden aanvankelijk (ook) niet veel meer dan over de onrechtvaardigheden die hen staken praten, maar de blanken gingen daar niet op in en namen repressieve maatregelen. Die blanken waren onder meer Nederlanders, waarvan er nog in leven zijn, maar toch zullen maar weinigen zich nu nog met hen identificeren. Het geweten van de meeste Nederlanders is, in overeenstemming met de gewijzigde machtsverhoudingen, sterker op de hand van die eerste nationalistena geraakt.

Zo’n geleidelijke verandering van gewetensvorming vindt ook plaats bij mannen en bij vrouwen, overeenkomstig de zich wijzigende machtsbalans tussen de seksen. In zo’n machtsstrijd worden er aan het begin van elke nieuwe ronde door de buitenstaanders bepaalde zaken te berde gebracht, waar de gevestigden niet van willen horen. Dáár willen ze aanvankelijk niet over onderhandelen (4). De beide hierboven eerstgenoemde mannen traden niet zo gewelddadig op tegen hun vrouw wanneer deze wilde praten, dan de laatst genoemde. Zij saboteerden haar verzoek door te zwijgen en weg te lopen. Toch kon dat zwijgen en weglopen geen doelbewuste strategie meer genoemd worden. Wij kregen sterk de indruk uit

de verhalen van de vrouwen dat hun mannen op het moment dat zij op praten aandrongen ook echt niets anders konden. Ze hadden klaarblijkelijk geen alternatief, ze leken in conflict met zichzelf te zijn: aan de ene kant voelden zij woede in zich opkomen wanneer hun vrouw weer met haar ‘ondermijnende gezeur’ begon, aan de andere kant wisten zij wel dat haar vraag niet onredelijk was. Hun woede werd daarmee beteugeld, ze sloegen er niet oplos, maar ze waren nog te trots om op de vraag van hun vrouw in te gaan. Zo’n overwinning gunden zij haar – nog – niet en zo dwingend was het verzoek van hun vrouw – nog – niet; ze moesten wel zwijgen of de kamer uitlopen.

We laten nu een fragment volgen uit een interview met een vrouw voor wie het alsmaar niet willen praten van haar man doorslaggevend was voor haar besluit om weg te gaan:

Ik had gewoon een mooie fantasie en die stortte op zeker moment als een kaartenhuis in elkaar. Het lukte gewoon helemaal niet. Ik wou het allemaal wel, maar het ging met hem niet. Het zat er niet in en het kwam er niet uit. Ik probeerde wel altijd alles te zeggen en ik heb ook alles gezegd, maar hij luisterde gewoon niet. Ik werd ook nooit serieus genomen. Hij liet mij maar gewoon aan praten. Dat zei-d-ie ook altijd. Zegt ie nou nog,. Dat is nooit zo tot me doorgedrongen, tot op het laatst. Toen dacht ik: moet ik hiermee werken, moet ik hiermee naar bed, voor de kinderen zorgen? Nou, dat zag ik helemaal niet. ‘Toen ben ik dus ook daarover met hem aan het praten gegaan. En over wat er altijd ooit voorgevallen is in ons huwelijk. Daar kwam ik steeds op terug, omdat hij dat steeds maar niet begreep. Dan zei hij: ‘Jij moet altijd ouwe koeien uit de sloot halen’ en dan was er niks uitgepraat. Als ik erover begon, hoefde het voor hem al niet meer. ‘Het is toch voorbij’ zei-ie. ‘Waarom?’ Niks hoefde . . .

Ik heb altijd alles tegen hem gezegd, maar ik kreeg er bij hem nooit niks uit. Als ik tegen jou vertel wat me dwars zit, dan verwacht ik ‘n antwoord, een gesprek. Maar hij werd boos, dan begon-ie te gooien en te smijten, te schelden.

Want het was voor hem over, voorbij . Ik was een vervelende druilloor; ik kwam er steeds op terug,. Dan had ie het weer over die ouwe koeien die ik steeds uit de sloot haalde, maar ik zat er gewoon mee, want ik kan het er wel uitgooien, maar daar heb ik zo weinig aan als ik daar niet rechtvaardig over kan praten en dat het echt uitgepraat wordt. Dan blijft ‘t toch nog zitten. Dan zijn ‘t geen ouwe koeien, dan is ‘t nóg zo. Ik had me sterk voorgenomen, dat als er weer iets ergs gebeurde, dan zou ‘t echt afgelopen zijn. Dat zei ik en hij zag heel goed dat ik ‘t meende, maar dan draaide hij zich om en

ging wat staan lachen en ‘Ach, dat durf je niet’ of ‘dat kun je niet’. Dus hij lachte me gewoon uit.

Dit superioriteitsvertoon begon ze steeds onrechtvaardiger, onredelijker te vinden en ook dit inzicht spaarde ze hem niet. Ze vervolgde: ‘Ik zei dan altijd dat hij er maar eens goed over moest nadenken en erop terugkomen als-ie eruit was. Dus ik gaf ‘m eigenlijk altijd nog de kans. Maar dan werd-ie nog véél kwaaier. Dat kon-ie helemáál niet begrijpen. Dán schreeuwde hij zo verschrikkelijk hard.’ Haar man werd voor haar steeds ongeloofwaardiger wanneer hij op de strepen van zijn traditionele mannelijke superioriteit ging staan. Hij gebruikte steeds grovere middelen om onderhandelingen met z’n ondergeschikte te mijden, maar ook die konden haar niet overtuigen. Integendeel, ze werkten averechts. Hij verloor. Wij spraken met één man die, laten we zeggen ‘om’ was. Voordat zijn vrouw wegliep behoorde hij tot het legioen van de ‘niet-op-reageren-mannen’. Nu was dat anders geworden. Hij was een kameraadschappelijke man, die zijn verhaal kleurrijk en met veel humor vertelde, maar zijn stem kreeg iets plechtigs toen hij zei: ‘Praten is het belangrijkste wat er is, dat zie ik nu wel in. (...) Zolang je als man en vrouw maar met elkaar kunt praten is er nog hoop en dat gaan Thea en ik ook doen.’ Het klonk een beetje als een van buiten geleerd lesje. In gedachten zagen we zijn vrouw en de maatschappelijk werker, waar hij een paar maal met haar was geweest, goedkeurend knikken. Tot zover de strijd om het praten; driekwart van de vrouwen die wij interviewden begon er uit zichzelf over.

Wij willen nu aandacht besteden aan een ander aspect van de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen en de betekenis ervan voor de verschillen in onderlinge identificatie. We zeiden al, dat de mannen, als gevestigden, zich sterk richten op andere mannen. Tegenover hen willen zij de indruk vestigen dat zij hun vrouw en de gehele situatie thuis goed onder controle hebben (‘alles kits’). Dat bleek onder meer uit het feit dat de meeste mannen er met tegenzin toe overgaan om hun vrienden en collega’s te vertellen dat hun vrouw is weggelopen. Ze ervoeren dit als een afgang en houden het zo lang mogelijk voor zich. Na een vraag van ons:

Nee, op de voetbalclub heb ik het wekenlang niet verteld. Ik dacht, ze komt wel terug en waarom zou ik het dan vertellen. Met m’n collega’s op m’n werk heb ik er al helemaal niet over gesproken; waarom zou ik? (...) Tegen de kinderen heb ik gezegd dat ze tegen de burens en op school maar moesten zeggen dat hun moeder een paar weekjes op vakantie was.

De gêne over wat er gebeurd is, blijft natuurlijk niet beperkt tot alleen andere mannen maar strekt zich uit tot de hele buurt, de hele vrienden- en kennissenkring. Zo vertelde een vrouw, die met haar twee kinderen al een paar weken op V zat:

M'n man wil het gewoon niet weten. Hij doet zo belachelijk Zelig eigenlijk. Gisteren had ik m'n buurvrouw aan de telefoon en die zei me dat hij iedere avond nog de gordijnen in de kamers van de kinderen dicht doet.

Toch vrezen de mannen het oordeel van andere mannen het meest. Toen de man uit het eerste voorbeeld eindelijk besloot om er met iemand over te praten koos hij daartoe een vrouw uit, namelijk de vrouw van een medebestuurder van de voetbalclub. Het feit dat veel van deze mannen er zó tegen opzien om hun vrienden in te lichten, geeft een goede kijk op het soort vriendschappen dat zij onderhouden. De kameraderie is voor een groot deel doortrokken van snieren en snoeven, soms goeiig, maar soms ook minder goeiig. Hun onderlinge solidariteit als gevestigden onder elkaar, verhindert onderlinge rivaliteit geenszins. Dit rivaliseren gaat gepaard aan meer of minder subtiele vormen van superioriteitsvertoon. Dat gebeurt ook wanneer de vrouwen erbij zijn:

Toen-ie wat meer gedronken had (in een dancing), pakte-n-ie me gewoon op, gooide me over z'n schouder, dat iedereen onder m'n rokken kon kijken, en ging raar met me rondspringen over de dansvloer. Gewoon dansen kon-ie niet, maar dan deed-ie dit soort gekke dingen. (...) Nou, en toen we eindelijk naar huis gingen, riep-ie, zodat iedereen het kon horen: 'Kom op vrouw, dan ga ik thuis nog effe een nummertje met je maken'. Alsof ik daar helemaal niks over te zeggen heb.

Uit een ander interview:

Ik kan er helemaal niet tegen als mensen die normaal getrouwd zijn ontzettend pochen. Je hebt het goed, maar je doet je beter voor. Dat had hij heel sterk. Tegenover iedereen pochte hij steeds op de dingen die ik in feite gedaan had en dan zei-d-ie d'r ook nog bij dat ik dat niet kon. Hij zei: 'Als ik dat aan háár over moest laten, nou-nou-nou!' Hij speelde de sterke man en over mij zei-d-ie steeds 'Ze kan niks en ze doet niks, ze heeft twee linker handen. Het enige wat ze kan is mooi zitten wezen'. Nou, dat vond ik verschrikkelijk.

Deze voorbeelden ondersteunen de visie dat de mannen veel minder bereid zijn zich met hun vrouwen te identificeren dan omgekeerd. In de geschetste machtsverhoudingen zijn de vrouwen wel gedwongen zich meer met hun mannen te identificeren. Ze kunnen dus beter aanvoelen en navoelen wat er in hun mannen omgaat, dan omgekeerd. Het lijkt ons dat hetgeen 'vrouwelijke intuïtie' wordt genoemd, hierop is gebaseerd. Dit geldt niet alleen voor

de verhouding tussen vrouwen en mannen, maar voor alle buitenstaanders in hun relatie tot gevestigden. Zo zul je heel zelden een homo in ernst horen zeggen 'Ik begrijp die hetero's niet', terwijl het omgekeerde heel gangbaar is en niet eens als kwetsend wordt aangemerkt.

De mate van onderlinge identificatie neemt dus toe, naarmate mensen afhankelijker van elkaar zijn en meer elkaars gelijken. Zoals gezegd, verschuiven op het ogenblik de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen in het voordeel van de laatsten. De mannen worden gedwongen gevoeliger te zijn voor wat er in hun vrouwen omgaat, maar aanvankelijk wekt dat hun weerzin op. De gevoelens die zich aan hen opdringen bevallen hen niet, omdat ze machtsverlies met zich brengen. Toch beginnen ze steeds meer de onrechtvaardige aspecten van hun machtspositie te beseffen, bijvoorbeeld wanneer hun vrouw van hen wegloopt en naar een instelling als V gaat. Onder dwang dus.

Vergelijkingen en theoretische opmerkingen

Elias' theorie van gevestigden en buitenstaanders staat enigszins in de schaduw van zijn civilisatietheorie. De omvattendheid ervan is nog niet tot een breder publiek van sociologen doorgedrongen. Zelfs in de kring van figuratiesociologen lijkt deze theorie een wat lagere status te hebben en zij kreeg tot op heden niet de erkenning die zij volgens ons verdient. Wij menen dat de theorie van gevestigden en buitenstaanders en de civilisatietheorie *beide* van groot belang zijn, elkaar overlappen en aanvullen. Zo verduidelijken beide theorieën bijvoorbeeld het verband tussen ontwikkelingen in machtsverhoudingen en ontwikkelingen in persoonlijkheidsstructuur. Het boek *De Gevestigden en de Buitenstaanders* behandelt de figuratie die de mensen uit een paar arbeidersbuurten met elkaar vormden. Het toont onder meer hoe de ongelijke machtsverhoudingen die tussen de buurten groeide, tussen de gevestigde bewoners en de nieuwkomers, zijn neerslag vond in de persoonlijkheid van de bewoners. De ongelijke machtsverhoudingen waren te herkennen in het superioriteitsgevoel en het bevredigend gevoel van eigenwaarde van de gevestigden en in het minderwaardigheidsgevoel van de buitenstaanders. Het verband tussen machtsverhoudingen, sociale waarde (status of rang) en gevoel van eigenwaarde is het Leitmotiv van het boek. Met behulp van begrippen als groepsfantasie, groepscharisma, groepsidentiteit, wij-beeld, wij-ideaal, komt dit verband explicieter aan de orde dan in *Über den Prozeß der Zivilisation*.

In *De Gevestigden en de Buitenstaanders* ligt het accent op de ontwikkeling van het machtsverwicht van de oude bewoners op de nieuwe, aan de hand waarvan allerlei persoonlijke eigenschappen en persoonlijke problemen begrijpelijk worden gemaakt. In onze onderzoeken werden wij in eerste instantie geconfronteerd met de persoonlijke problemen van homoseksuelen, respectievelijk weggelopen vrouwen en daar is het accent op komen te liggen. Met de ontwikkelingen in de machtsverhoudingen hebben we telkens rekening gehouden, evenwel zonder ze expliciet tot studie-object te maken. Zo hebben we bijvoorbeeld rekening gehouden met de betekenis van de gestegen sociale zekerheid voor de verhouding tussen mannen en vrouwen – met name van de eerder genoemde Bijstandswet – zonder die apart te bestuderen.

Een ander accentverschil met de studie van Elias is, dat de machtsverhoudingen in de complexe figuraties die wij bestudeerden, veel sterker in beweging waren; in beide studies kregen wij te maken met zich emanciperende buitenstaanders (5). Wij hebben ons ertoe gezet hun persoonlijke problemen te ordenen en te verduidelijken door ze te plaatsen in hun sociale context en ze te interpreteren als problemen die bijna onvermijdelijk voortvloeien uit de emancipatie van buitenstaanders. Op die manier bleek opnieuw hoezeer ontwikkelingen in machtsverhoudingen en in sociale stratificering in de persoonlijkheid doordringen en bijdragen tot het ontstaan van persoonlijke problemen.

Zo beschouwd biedt de theorie over gevestigden en buitenstaanders een aanvulling en een correctie op het Freudiaanse denken (6). In dat denken worden persoonlijke problemen vooral geïnterpreteerd als problemen die voortvloeien uit de machtsverhoudingen en spanningen binnen het gezin van herkomst. Echter, veel problemen die de meeste psychotherapeuten gewend zijn in verband te brengen met een unieke persoonlijke historie zoals bijvoorbeeld de besproken gevoelens van minderwaardigheid, kunnen op die manier niet bevredigend worden verklaard. Zoals wij zelf ervoeren, zijn minderwaardigheidsgevoelens van homoseksuelen en vrouwen vooral te begrijpen uit de machtsverhoudingen en spanningen in figuraties die de gezinnen van herkomst omvatten en in omvang en complexiteit verre te boven gaan. De geringe sociale waarde van de groepen waartoe zij behoren bemoeilijkt de ontwikkeling van een bevredigend gevoel van eigenwaarde. Het respect dat iemand krijgt overeenkomstig zijn plaats binnen de sociale stratificatie wordt geïnternaliseerd en weerspiegeld in zijn zelfrespect. De sociale scheidslijnen die worden aangebracht en de rangordening van deze maatschappelijke verschillen, vormen de bijna vanzelfsprekende maatstaven met behulp

waarvan mensen zichzelf en anderen beoordelen en waarop hun ideale wij-beeld én zelfbeeld zijn afgestemd. Deze sociale rangordening is op haar beurt weer een neerslag van machtsverhoudingen. Wanneer de machtsverhoudingen veranderen verandert dienovereenkomstig de sociale rangordening – soms onmiddellijk, soms wat ‘nahinkend’ – en daarmee veranderen tevens de manieren om tot zelfrespect te geraken. Problemen van zelfrespect zoals wij die tegenkwamen bij vrouwen en homoseksuelen, blijken te veranderen met de maatschappelijke machtsverhoudingen in het algemeen en met die tussen vrouwen en mannen, respectievelijk homo’s en hetero’s in het bijzonder. Hetzelfde geldt voor problemen van zelfrespect die de meesten van ons kennen of leren kennen, zoals de problemen van het ouder worden. Veel oude mensen voelen zich tegenwoordig op een zijspoor gezet en lijden daaronder. Als groep zijn oude mensen hun gevestigde posities kwijtgeraakt en daardoor kampen velen van hen met problemen van zelfrespect. Evenzo kunnen veranderingen in internationale machtsverhoudingen – het verlies van een oorlog of van een koloniaal rijk – het zelfrespect van een heel volk aantasten.

De rest van dit artikel is gewijd aan een vergelijking tussen homoseksuelen en vrouwen als buitenstaanders. De samenhang van hun problemen van zelfrespect met de veranderende machts- en rangverhouding ten opzichte van ‘hun’ gevestigden, zoals wij die hier benadrukken, wordt daarmee verder verduidelijkt. Door beide groepen in de verhouding met hun gevestigden met elkaar te vergelijken, werden wij geattendeerd op een drietal verschillen die ons van theoretisch belang lijken. Ze kunnen worden geformuleerd als drie met elkaar samenhangende vragen, die zich ook in andere studies van gevestigden-buitenstaanders figuraties zullen aandienen:

- op welke wijze maakten de buitenstaanders zich hun (groeps)identiteit eigen? (7)
- op welke wijze en in welke mate zijn de beide groepen buitenstaanders aangewezen op hun gevestigden?
- hoe en in welke richting ontwikkelt zich de onderlinge machtsverhouding?

Het vergelijkenderwijs stellen van de eerste vraag richt de aandacht op een belangrijk verschil in de wijze waarop homoseksuelen en vrouwen zich hun (groeps)identiteit eigen maken: vrouwen worden opgevoed als vrouwen en homoseksuelen als heteroseksuelen.

Naarmate homoëseueel gerichte kinderen ouder worden, voelen zij de afstand tussen hun eigen ontwikkeling en die van anderen scherper. Ze worden zich er duidelijk van

bewust dat ze in een isolement zijn geraakt door hun ongewone seksuele verlangens en verliefdheden. Deze kinderen merken met stijgende verbazing en ongerustheid dat hun eigen wereld van erotische fantasieën en dagdromen gescheiden raakt van die an hun leeftijdgenoten. Ze kunnen niet meevoelen met de verhalen van hun kameraden; ze kunnen de plezierige spanning en opwinding die de anderen blijkbaar hebben niet delen. Er is iets met hen aan de hand maar ze weten niet goed wat. Er gaan soms jaren voorbij voordat de jongeren bewust het verband leggen tussen hun seksuele belangstelling - die ze gewoon zijn gaan vinden - en de maatschappelijk beladen termen 'homoseksualiteit' en 'homoseksueel'. In tegenstelling tot mensen die tot bepaalde andere groepen buitenstaanders behoren, groeien homoseksuelen niet op temidden van lotgenoten. Omdat homoseksuelen nu eenmaal niet de kinderen zijn van een homoseksueel echtpaar moeten zij hun prilste idealen - die zij met hun ouders voor ogen vormden - later weer loslaten. (8)

Zo lang de machtsverhouding tussen homoseksuelen en heteroseksuelen zo ongelijk blijft, zijn zij bovendien gedwongen zich los te maken van de identiteit die hen werd aangereikt om zich een inferieure identiteit eigen te maken. Buitenlanders uit arme streken die naar westerse industrielanden komen en er willen blijven, verkeren in dit opzicht in soortgelijke omstandigheden. Ook zij moeten wennen aan een inferieure (groeps)identiteit, die van gastarbeider. Dat zijn problemen die (heteroseksuele) vrouwen niet kennen.

Een tweede vraag is die naar de wijze waarop en de mate waarin beide groepen buitenstaanders zijn aangewezen op hun gevestigden. Mannen en vrouwen zijn onmisbaar voor elkaar wat betreft de reproductie van de menselijke soort en ze zijn voor hun seksuele bevrediging sterk op elkaar aangewezen. Bovendien zijn in samenlevingen als de onze, waar aan het gezinsleven zulke hoge emotionele eisen worden gesteld, mannen en vrouwen in dat opzicht sterk van elkaar afhankelijk, veel en veel sterker dan heteroseksuelen van homoseksuelen afhankelijk zijn. In principe kunnende machtsverschillen tussen mannen en vrouwen nooit zo groot worden als die tussen heteroseksuelen en homoseksuelen; de laatsten kunnen het doelwit van een vernietigingsprogramma worden, vrouwen (als vrouwen) niet. Zo kunnen bijvoorbeeld ook de machtsverschillen tussen werkgevers en werknemers nooit zo groot worden als tussen joden en niet-joden mogelijk bleek. De 'uitroeibaarheid' en vervolgingen van groepen buitenstaanders worden opgenomen in hun collectieve geheugen en drukken een stempel op de persoonlijkheid van de individuele buitenstaanders. homoseksuelen vervullen als groep in onze samenleving geen specifieke maatschappelijke

taak en ze kunnen daarom in die zin geen gemeenschappelijke machtsbron aanwenden. Ze kunnen zich organiseren en doen dat ook, maar ze hebben geen voor de hand liggend pressiemiddel zoals werknemers dat hebben. Ook vrouwen zouden een dergelijk pressiemiddel kunnen aanwenden op grond van de huishoudelijke taken die ze meestal vervullen. Tot op heden is daar nog niets van gekomen, zó groot is hun onderlinge solidariteit niet. Wanneer een groep buitenstaanders een maatschappelijke taak heeft, is dat blijkbaar geen voldoende voorwaarde om die dan ook als machtsbron aan te wenden. Een antwoord op de vraag onder welke omstandigheden dat wél gebeurt, vergt een aandacht voor samenhangen die het kader van dit artikel ver te boven gaat. We volstaan ermee erop te wijzen dat zowel de georganiseerde vrouwen als de georganiseerde homoseksuelen in hun strijd vooral gebruik hebben gemaakt van morele verontwaardiging als wapen. Het succes waarmee ze morele argumenten als voornaamste machtsbron hanteerden lijkt ons kenmerkend voor het soort samenlevingen waarin wij leven, dat wil zeggen samenlevingen met een relatief hoge graad van interdependenties, gedemocratiseerde machtscentra en, daarmee samenhangend, een relatief grote onderlinge identificatie.

Onze laatste vraag ter verduidelijking van de in dit artikel centraal gestelde samenhang tussen machtsverhoudingen, respect en zelfrespect, is die naar de ontwikkelingsgang van de verhouding tussen de beide groepen van buitenstaanders en hun gevestigden. Zoals gezegd kregen wij te maken met twee groepen van aan macht winnende buitenstaanders. Voor beide groepen geldt, dat ze er in de tweede helft van de jaren zestig in slaagden om door een of andere vorm van georganiseerd verzet druk uit te oefenen op de gevestigden. Daartoe moesten zij hun wederzijds wantrouwen enigszins doorbreken en hun tegenstrijdige gevoelens ten opzichte van zichzelf, hun lotgenoten en de gevestigden verder te boven komen.

Het emancipatieproces waarin vrouwen en homoseksuelen zich bevrijden van hun ambivalente gevoelens een opzichte van zichzelf en hun groep verloopt schoorvoetend. Dergelijke processen worden zelden in één mensenleven voltooid, daar zijn meerdere generaties mee gemoeid. Het geweten van veel vrouwen en homoseksuelen is nog sterk op de hand van de gevestigden. Zij kunnen zich slechts met veel moeite losmaken van het oude patroon waarin hun zelfrespect én hun respect afhankelijk was van de mate waarin ze erin slaagden te voldoen aan de eisen die de gevestigden aan hen stelden.

Hoezeer het zelfrespect van buitenstaanders afhankelijk kan zijn van het respect dat de gevestigden voor hen hebben, blijkt bijvoorbeeld uit de trots van vrouwen uit sommige Mohammedaanse gebieden op hun besnijdenis, die uiterst pijnlijk en in onze ogen vernederend is. In die gebieden zijn vrijwel alle mannen en vrouwen het erover eens, dat een meisje geen vrouw is zolang ze niet is besneden. Hier bestaat weliswaar een grote ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, maar voor de vrouwen wordt deze ongelijkheid (nog) gecompenseerd door het bestaan van een (nog) ondubbelzinnig positief ideaalbeeld. Wanneer de vrouwen zich maar naar dat wij-ideaal richten, verdienen zij daarmee lijfelijke en materiële bescherming, respect en (dus) zelfrespect. Men zou de fase waarin zich de ontwikkeling van de machtsverhouding tussen deze vrouwen en (hun) mannen bevindt, dan ook kunnen aanduiden met de term *harmonieuze ongelijkheid*. (9)

Een belangrijke vraag bij de bestudering van figuraties van gevestigden en buitenstaanders is, of en in hoeverre de onderlinge machtsverhouding zich in een fase van harmonieuze ongelijkheid bevindt. Sommige verhoudingen tussen gevestigden en buitenstaanders, zoals bijvoorbeeld die tussen homoseksuelen en heteroseksuelen hebben nooit zo'n fase gekend. Andere zijn, na in een fase van (meer) harmonieuze ongelijkheid te hebben verkeerd, overgegaan in een fase van (meer) *openlijk gespannen ongelijkheid*. (10)

Deze term harmonieuze ongelijkheid kunnen we eveneens gebruiken om de fase in de ontwikkeling van de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen in Nederland en vele andere Westerse landen na de eerste emancipatiegolf (die culmineerde in het kiesrecht voor vrouwen) te kenschetsen, dus vanaf het einde van de jaren twintig tot in de jaren zestig. In die periode was hun onderlinge machtsverhouding onmiskenbaar ongelijk gebleven – hoewel minder dan voorheen en zeker minder dan in de genoemde Mohammedaanse gebieden – maar de onderdrukking viel nauwelijks meer op, omdat (een nieuwe generatie van) vrouwen zich de ruimere grenzen die hen werden gesteld grotendeels hadden eigen gemaakt en deze als regel dan ook niet overschreden. Met een keur van religieuze, biologische en karakterologische argumenten werd de ondergeschiktheid van vrouwen gelegitimeerd, onder andere in manierenboeken, waarvan een van ons een studie maakte. Een voorbeeld van zo'n biologisch én karakterologisch argument vinden we in een boek dat vóór de laatste oorlog werd geschreven door de vrouwelijke auteur van Nederlands bekendste etiquetteboek *Hoe hoort het eigenlijk?*: 'Ga op zoek naar Uzelf! Wees niet bevreesd voor datgene van Uzelf, dat gij uiteindelijk zult ontdekken, want de lichtende kern van Uw wezen is de alle vrouwen

ingeschapen drang om in liefde te mogen dienen.’ Ook hier bleef de aanbevolen en beargumenteerde onderdanigheid niet zonder beloning; als we verder lezen staat er: ‘Ook als gij U er nog niet van bewust zijt, dan toch leeft in U ook deze wonderlijke schoone drang, die van een grauw, eentonig leven een glanzend sprookje vermag te maken’ (11). In ditzelfde boek laat de schrijfster in fraaie typografie over een hele bladzijde afdrukken:

IEDERE VROUW KAN HET!

Iedere vrouw kan: zwijgen
                                  stil zitten
                                  ongelijk bekennen
                                  aantrekkelijk zijn
                                  berusten
                                  vergeven
                                  volhouden

Som totaal: .....   zich beheerschen

Als zij wil! (12)

Hieruit blijkt duidelijk hoe vrouwen hun ondergeschiktheid onderstreepten en dus een berustende, vergevingsgezinde en onderdanige houding aannamen ten opzichte van de mannelijke superioriteit (13).

In een soortgelijk Frans boek uit de jaren veertig – het draagt de veelzeggende titel *l’art d’être aimée* – worden vrouwen tevens onomwonden gewaarschuwd voor de gevolgen wanneer ze te ver gaan: ‘In elke echtgenoot sluimert een kleine tyran. Roep dien onaangename dictator vooral niet op’ (14). De schrijfster geeft vervolgens allerlei adviezen die daartoe strekken, waarvan we er twee als voorbeeld geven:

Beteugelt in de eerste plaats Uw – O, ik weet het: ‘onbedwingbare’ lust tot het maken van een grote scène. (...) Beheerst U, beheerst U! In plaats van al dien ‘storm’ te veroorzaken is het honderd maal verstandiger, een gewone koude douche te nemen. (15)
Leert de kunst aan, hem geheel te ontwapenen door ‘t een of andere lieve gezegde, door een kus, door een bijna komisch verslagen gezichtsuitdrukking. (16)

Dit soort boeken kan worden gezien als handleidingen voor de omgang in harmonieuze ongelijkheid, voor een onderdanigheid die beloond wordt met bescherming en respect.

Wanneer de machtsverhoudingen zich wijzigen en de emancipatiestrijd komt op gang, dan slaat de fase van (meer) harmonieuze ongelijkheid om in een fase van (meer) openlijk gespannen ongelijkheid. De handleidingen voor een omgang in harmonieuze ongelijkheid, gaan dan gêne en morele verontwaardiging opwekken. Ze worden op den duur niet herdrukt en er verschijnen geen nieuwe meer op de markt, wel komt er dan een hausse voor ‘emancipatieboeken’, handleidingen voor de nieuwe manieren om respect en zelfrespect te verwerven (17). Mensen die zich op de oude omgangsvormen blijven beroepen maken zich in de ogen van steeds grotere aantallen belachelijk en daarmee geleidelijk ook in eigen ogen. De vroegere omgangsvormen kunnen niet meer in overeenstemming worden gebracht met het (gestegen) gevoel van eigenwaarde. ‘Ik pikte het niet meer; dan zou ik mezelf geweld aandoen’ is een uitspraak die we in ons onderzoek van veel vrouwen hoorden. Het woord ‘mezelf’ is hier een vertaling van de gegroeide identificatie met het wij-ideaal van lotgenoten; hier spreekt een geweten – of beter, een ik-ideaal – dat sterker op de hand van collega-buitenstaanders is geraakt.

De mate waarin dat is gebeurd, verschilt uiteraard. Binnen zich emanciperende groepen buitenstaanders zijn in dat opzicht bijna altijd drie categorieën te onderscheiden. Ten eerste zijn er de ‘radicalen’, die bewust een eigen wij-ideaal ontwikkelen en zich daarop laten voorstaan. Ten tweede zijn er de ‘gematigden’, die willen dat het oude stigma als irrelevant wordt erkend waardoor het vervalt als sociaal criterium voor inferioriteit. Tenslotte zijn er de ‘achterblijvers’, die zich relatief sterker blijven oriënteren op de oude verhoudingen en die zich door de emancipatie in het nauw gedreven voelen (18). Ondanks de onenigheid tussen de buitenstaanders onderling over een gewaardeerd toekomstperspectief en het al dan niet ontwikkelen van een eigen wij-ideaal, zijn zowel homoseksuelen als vrouwen zich in de loop van de emancipatiestrijd steeds minder op de gevestigden en steeds meer op elkaar gaan richten. Hun groepscohesie nam zodanig toe, dat ze erin slaagden het beeld dat de gevestigden van hen hadden, te veranderen. Wat homoseksuelen betreft kan dit bijvoorbeeld worden opgemaakt uit het feit dat zelfs in de gevestigde psychotherapeutische praktijk het ‘genezen’ op de achtergrond is geraakt en dat daarvoor op zelfaanvaarding gerichte therapieën en begeleidingen in de plaats zijn gekomen. Deze ontwikkeling werd al snel door de Nederlandse overheid erkend. Al in 1968, bij de oprichting van de Schorerstichting, bleek zij bereid om geld beschikbaar te stellen voor hulpverlening aan homoseksuelen die op zelfaanvaarding was gericht en niet op genezing. Dat ook vrouwen zich steeds minder aantrekken van het oordeel

dat mannen over hen hebben, kan aan de hand van talloze voorbeelden worden geïllustreerd. Wij kiezen er een dat eveneens is ontleend aan de wereld van de psychotherapie: in een recent artikel beargumenteert een bekende Nederlandse psycho-analytica waarom het begrip penisnijd vervangen moet worden door het begrip machtsnijd (19).

Wanneer machtsverhoudingen, zoals die tussen mannen en vrouwen, in een fase van (meer) harmonieuze ongelijkheid zijn geraakt, worden deze zodanig als vanzelfsprekend geaccepteerd dat er vrij algemeen het gevoel bestaat dat ze in de toekomst ook zo zullen blijven: een gevoel van continuïteit. Door die sociale continuïteit ontbreekt bij de meeste mensen het gevoel dat er wat dit betreft veel aan de 'orde der dingen', aan de 'natuurlijke' gang van zaken te tornen valt. Zo er al over die 'orde' in morele termen wordt nagedacht, is die als vanzelfsprekend 'goed'. Wie aan de verkeerde kant van de scheidslijn verkeert, heeft eerder *pech* gehad dan dat hem *onrecht* is aangedaan (10). Van de toekomst wordt verwacht, en vaak ook gehoopt, dat de verhouding in grote lijnen wel zal blijven zoals die is. Dat geeft een veilig en geborgen gevoel. De in diskrediet geraakt etiquetteboeken waarover we spraken, ademen nog die sfeer; in V troffen wij dit gevoel nog slechts in sterk afgezwakte vorm aan: in fantasieën van de vrouwen over toekomstige relaties en in de blaadjesromans zoals die uit de Bouquet-reeks, die velen van hen graag lezen. De gefantaseerde en beschreven ideale man beschouwt hen als zelfstandige vrouwen, maar die mannen zijn zeker geen 'doetjes' en ze nemen hun vrouwen in bescherming wanneer het erop aan komt. Vanaf het einde van de jaren twintig tot in de jaren zestig was er wat betreft de man-vrouw verhouding een veel sterker gevoel van biografische continuïteit: verloven, trouwen, kinderen krijgen en opvoeden, samen oud worden. Dat plan lag klaar, je wist waar je aan toe was en bij wie je hoorde.

In tijden van (meer) openlijk gespannen ongelijkheid is het juist vanzelfsprekend om veranderingen c.q. verbeteringen te verwachten. De 'natuurlijke orde' der dingen is immers veranderbaar gebleken en waarom dan niet een rigoureuze verandering in de machtsverhoudingen bewerkstelligd die de mannen en vrouwen, homo's en hetero's, blanken en zwarten, etc. in één klap gelijk en gelijkwaardig maakt? Als dat niet gebeurt is dat niet rechtvaardig, niet goed, onrecht! Er wordt veel meer gemoraliseerd: wie aan de verkeerde kant van de scheidslijnen verkeert heeft geen pech gehad, hem is onrecht aangedaan. het oude plan is dubbelzinnig en verdacht geworden, de daarin besloten ongelijkheid is gesignaleerd en wordt als onverdraaglijk ervaren. Het gevoel van biografische continuïteit en de betrekkelijke gemoedsrust die daarbij past, gaat verloren. Bij tegenslagen raken de betrokkenen

gemakkelijker in de war (21), ze menen gemakkelijker dat ze het respect van anderen hebben verloren, ze krijgen gemakkelijker problemen van zelfrespect, last van minderwaardigheidsgevoelens.

Het behandelen van dit soort lijden is bij uitstek het werk van de hulpverleners in de instellingen waar wij onderzoek deden.

Noten

1. N. Elias en J. L. Scotson, *The Established and the Outsiders*, London 1965. Nederlandse vertaling: *De Gevestigden en de Buitenstaanders*, Utrecht/Antwerpen 1976.
2. José de Regt en Bram van Stolk, 'Zelfaanvaarding van homoseksuelen', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 1979, no. 1.
3. Ook R.H. Turner maakt gebruik van dit woord en plaatst het in een theoretische context tegenover het begrip onrecht. Zie noot 20.
4. Vgl. A. de Swaan, 'Uitgaansbeperking en Uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding', *De Gids*, 142e Jrg. 8, p483 ev.
5. Homoseksuelen en vrouwen zijn precies de twee groepen die erin slaagden studies die henzelf betreffen aan de universiteiten te introduceren.
6. Zie het theoretisch essay van Norbert Elias, p. 36 e.v., dat speciaal voor de Nederlandse vertaling van *De Gevestigden en de Buitenstaanders* werd geschreven.
7. Veel anderen zouden hier van 'socialisatie in rolpatronen' spreken. Wij doen dat niet, omdat deze beschrijvende begrippen tegenwoordig erg vaak als verklarende begrippen worden opgevoerd, waarmee de machtsverhoudingen die aan deze 'socialisatie' en aan deze 'rolpatronen' ten grondslag liggen, buiten beschouwing worden gelaten. De manier waarop deze termen meestal worden gebruikt, wekt bovendien de indruk dat mensen deze rollen krijgen aangemeten zonder dat hun persoonlijkheid daarmee verandert; alsof ze daardoor geen andere mensen worden. Zo lijkt het alsof ze deze 'rollen' ook weer vrij gemakkelijk kunnen afleggen.
8. Zie noot 2.
9. Vgl. 'Een kolonisatie- of assimilatiefase, waarin de lagere en bredere groepering weliswaar aan het opklimmen is, maar toch nog duidelijk inferieur aan de hogere laag, een fase waarin deze groep zich sterk oriënteert aan het voorbeeld van de hogere groep en waarin de invloed van de gedragswijzen van deze hogere groep groot is, of die dat nu wil of niet.' Norbert Elias, *Het Civilisatieproces*, 1982 II: 322/3) (Duits: Band II, p. 424)

10. Vgl. 'een fase van afstoting, van differentiatie of emancipatie, waarin de opklimmende groep duidelijk aan maatschappelijke sterkte en aan zelfbewustzijn wint, waarin de hogere groep dan ook gedrongen wordt tot een sterkere terughouding, een nadrukkelijker afsluiting, en waarin de contrasten, de spanningen in de maatschappij sterker worden.'
(Idem, cursivering C.W.)
11. Amy Groskamp-ten Have, *Onder vier ogen*, Amsterdam, z.j. (1939), p. 13.
12. Idem, p. 109.
13. Zie ook Paul Kaptyen, *Taboe, macht en moraal in Nederland*, Amsterdam 1980, p. 122 e.v.
14. Dominique le Bourg, *De kunst van beminnen en beminnelijk te zijn*, Rotterdam 1950, p. 36.
15. Idem, p. 38.
16. Idem, p. 39.
17. De handleidingen voor een omgang in harmonieuze ongelijkheid zijn uitingen van een formaliseringsproces, terwijl de emancipatieboeken uitingen zijn van een informaliseringsproces. Voor de betekenis van de begrippen formalisering en informalisering en voor hun plaats binnen de civilisatietheorie, zie Cas Wouters: 'Is het civilisatieproces van richting veranderd?' in *AST 3/3* en Cas Wouters en Herman ten Kroode: 'Informalising in het rouwen en in het omgaan met doden op snijzaal', in *De Gids*, 143 (1980), no. 7.
18. Zie hierover ook het in noot 2 genoemde artikel.
19. Bertha van Amstel, 'Voortgaan en niet vergeten. Over psychoanalyse en vrouwenbeweging', in *MGV* 35(juni/juli 1980) nr. 6/7, pp 536-544.
20. Vgl. Ralph H. Turner, 'The Theme of Contemporary Social Movements', in *British Journal of Sociology*, 1969, pp. 400 e.v.
21. Christien Brinkgreve schrijft hierover in haar 'Over de verstrikkingen van het vrouwenleven' in *MGV*, 35 (1980) 6/7: 544-552.